

**Problems and Prospects of Ethnopolitical Engagement Reconciliation
in Nagorno Karabakh: Historical Aspect**

Vladimir Ponomaryov

Summary

The paper observes problems and prospects of ethnopolitical engagement reconciliation in Nagorno Karabakh in its historical aspect since 1992 till present times, with the participation of countries – international intermediaries including Russian Federation.

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի կարգավորման հեռանկարները.

Պատմական տեսակետ

Վլադիմիր Պոնոմարյով

Ամփոփում

Հոդվածում պատմական տեսանկյունից քննարկվում է Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը և նրա կարգավորման ուղիները՝ սկսած 1992թ. մինջև արդի ժամանակաշրջանը՝ միջազգային միջնորդներ երկրների՝ ներարյալ Ռուսաստանի Դաշնությանը մասնակցությամբ:

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐՈՆ ԵՎ ՇՈՒՇԻՆ¹

Օֆելյա Բաբայան

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր
ԱրՊՀ*

¹ Հոդվածն ընդունված է 12.12.13:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնը:

Հայ լեզվաբանության մեջ ընդունված է գրական աշխարհաբարի հաղթանակը կապել գրապայքարի ժամանակահատվածի (1850-60-ական թթ.) հետ: Սակայն 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին Շուշիում աշխարհաբարն արդեն հաղորդակցման ու գրատպության լեզու էր: Այդ հարցում որոշակի ներդրում ունեն հովսեփ վարդապետ Արցախեցին, Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին, ինչպես նաև եվրոպական կրթություն ու դաստիարակություն ստացած, խոսակցական լեզվի դերն ըմբռնած բազելյան քարոզիչները:

XIX դարի առաջին կեսի՝ հայոց լեզվի զարգացման պատմության վաղ աշխարհաբարի ենթաշրջանի նախահյուսիսափայլյան ժամանակահատվածի լեզվավիճակը բնութագրելիս ընդունված է նշել երեք կարգի տարատեսակների առկայությունը՝ 1. հին գրական հայերեն կամ գրաբար, 2. «քաղաքական» կամ քաղաքացիական հայերեն և 3. բարբառներ: Այս տարբերակումը ճիշտ է արտացոլում ժամանակի լեզվական վիճակը, որ գոյություն ուներ 17-րդ դարից սկսած: 19-րդ դարի կեսերին Ստ. Նազարյանը «քաղաքացիական հայերենի»-ի փոխարեն գործածում է «հասարակաց հայախոսություն» անվանումը:¹

19-րդ դարի սկզբին «քաղաքացիական հայերենն» արդեն հանդես էր գալիս տարբեր գործառույթներով, դառնում է տարբեր բարբառների ներկայացուցիչների հաղորդակցման, առևտրական, գործնական-գործարարական գրագրության, նամակագրության, դատավարության, նաև տարբեր գիտությունների, թատերգության, թերթերի, հանդեսների լեզու: Սակայն այս շրջանի աշխարհաբարը դեռևս տարերային զարգացում էր ապրում, ուներ տարբեր տեսակներ՝ նայած գրաբարից, միջին հայերենից, բարբառներից օգտվելու չափերին:

XIX դարի առաջին տասնամյակներին հայ ժողովրդի կյանքում տեղի են ունենում որոշակի տեղաշարժեր, որոնք նպաստում են աշխարհաբարի մշակմանն ու զարգացմանը:

Արևելյան Հայաստանը միանում է Ռուսաստանին, բացվում են ուսումնական հաստատություններ՝ Աստրախանի Աղաբաբյան վարժարանը (1810թ.), Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը (1815թ.), Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը (1824թ.), աստիճանաբար արթնանում է ազգային ինքնաճանաչության զգացումը:

¹ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երեւան, 1964, էջ 49:

19-րդ դարի սկզբին դպրոցներ են բացվում նաև Շուշիում և Արցախի մի շարք գյուղերում:¹ Իսկ գրական լեզվի մշակման, հարստացման գործում անգնահատելի է հայ դպրոցի, ուսումնական հաստատությունների դերը:

Մեսրոպ Թաղիադյանը, որ 1821թ. Եփրեմ կաթողիկոսի հետ եղել էր Շուշիում, «ճանապարհորդություն ի Հայս» աշխատության մեջ նշում է, որ այդ ժամանակ Շուշիում էին գտնվում Հովսեփ վարդապետ Արցախեցին, ով հայտնի էր «իմաստասեր», «գիտնական», «վարժապետ» և այլ տիտղոսներով, և նրա տաղանդավոր աշակերտներից մեկը՝ արդեն մեծ գիտնական Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին: «Շատ լաւ համբաւ է թողել Շուշու բարձր դասակարգի մէջ մանաւանդ Յովսէփ վարդապետ Տէր-Աւագեանը, աւելի յայտնի՝ Արցախեցի մականունով: Վանական գիտութեան-աստուածաբանութեան, տրամաբանութեան, ճարտասանութեան և քերականութեան հմուտ էր, յայտնի նաև իր կրօնաւորական կենցաղով Գանձասարի և ս. Յակոբի վանքերում: Թողել է և գրաւոր աշխատութիւններ, որոնց մէջ յիշատակելի են հայերէն բառարանը գրաբարից աշխարհաբար, համառօտած տրամաբանութիւնը և քերականութիւնը»:² Իսկ Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին 1824-26թթ.աշխատել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, այնուհետև Շուշիում՝ 1827-34թթ.՝ միսիոներների դպրոցում, 1838-40 թթ.՝ Հայոց թեմական դպրոցում:

Շուշիում աշխարհաբարի մշակման ու գործածության հարցում կարևորվում է Բագելի միսիոներական ընկերության գործունեությունը: «Ուշադրության արժանի մի հանգամանք է նաև այն, որ 19-րդ դարի առաջին քսանամյակի կեսերին Շուշում Բագելյան միսիոներներ Դիտրիխը և Ջարեմբան ձեռնարկեցին միսիոներական գրականության հրատարակությունը այնպիսի աշխարհաբարով, որն իր նաքրությամբ և պարզությամբ գերազանց է ո՛չ միայն մինչև 30-ական թվականները, այլև մինչև 60-ական թվականները հրատարակված բոլոր գրքերի լեզվից», - գրում է Գուրգեն Սևակը:³

Բագելի միսիոներական ընկերության գործունեության մասին ոգևորությամբ է խոսում Լեոն՝ նշելով, որ այդ տարիներին կրթությունը մատչելի էր միայն վաճառական դասակարգի մի մասին և հոգևորականությանը, իսկ երկիրը ներկայացնում էր մի «խաւար անապատ», որի դեմ հնարավոր չէր մաքառել սեփական աննշան միջոցներով: Լեոն հրաշքի ցման մի բան է համարում, որ «Ղարաբաղը այդ իսկ միջոցներին ասպա-

¹ Հ.Գրիգորյան, Գ. Հարությունյան, Արցախի դպրոցը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երեւան, 2005, էջ 55:

² Լեո, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիզ, 1914, էջ 84 - 85:

³ Գ.Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի պատմություն, Երեւան, 1955, էջ 60:

րեզ է դառնում դպրոցական մի ամբողջ եռանդուն շարժման ժամանակի լուսաւորութեան ոգով:

Այս լուսաւոր երևոյթը, իհարկէ, չէր կարող բխել տեղական գիտակցութիւնից, տեղական ոյժերի համախմբումից: Նա օտարամուտ երևոյթ էր, նա եկել էր դրսից, ուներ օտար ծագում, ժառայուն էր որոշ նպատակի, բայց այս նպատակը չէր արգելում, որ ժողովրդական մի լաւ կազմակերպուած գործ սկսուի: Անդրկովկասի և յատկապէս այդտեղ ապրող հայերի վրայ ուշադրութիւն էր դարձուած շատ հեռուից»:

Բազելի ընկերութիւնը քարոզիչներին հանձնարարել էր. «1. Տարածել Աստուծոյ խոսքը նոյն կողմերի ազգաց և լեզուաց մէջ, առաջնորդ ունենալով Մեծ Բրիտանիոյ և Այլասեռից Աստուածաշնչի ընկերութեան իմաստնաբար յօրինած կանոններն ու հաստատութիւնը: 2. Սովորել տեղական նշանաւոր և Աստուծոյ խոսքը տարածելու համար կարևոր լեզուներից մի քանիսը-արաբերէն, պարսկերէն, թաթարերէն և նոր յունարէն: Ձեզանից միմն, ասած է հրահանգների մէջ, գիտէ սլաւոնական լեզուներն և նոր յունարէնի տարերքը, միւսն արաբերէնի և պարսկերէնի սկզբունքը: 3. Հիմնել մի յարմարաւոր տեղ-տպարան՝ Ս. Գիրքը զանազան լեզուներով տպելու համար. տպելու նաև դասագրեանք իրանց հիմնած ուսումնարանների համար»:¹

1827թ. Շուշիում բացվում է Բազելի միսիոներական ընկերության ուսումնարանը, որի աշակերտների թիվը մեկ տարում 30-40-ից հասնում է 130-ի: Փաստորեն դա մի ժողովրդական դպրոց էր: «Սանկունք զանազան դասակարգերից էին,- գրում էին միսիոներները,- բայց մենք աշխատում էինք, որ չքաւորներ լինին: Նոքա հասակով 10-18 տարեկան էին, մեծ մասամբ Ղարաբաղցի Հայք: Սովորում էին հայերէն գրել ու կարդալ, ընթեռնում էին Նոր Կտակարան, մասամբ և հինը, վարժվում էին թարգմանութեան մէջ՝ գրաբարից աշխարհաբար և հակադարձօրէն: Մեզանից միմն ուսուցանում էր թուրքաւորութիւն և աշխարհագրութիւն, կազմելով սոցա համար և հայերէն դասագրքեր: Մի ժամանակ աշակերտներից ոմանց ուսուցանում էինք նաև ռուսաց լեզու...»:² «Մենք հսկում էինք դասատութեանն ու աշխատութեանն: ...Երկու սարկաւազունք սովորում էին մեզանից մէկի մոտ յունարէն և իբրև սորան օժանդակ լատիներէն, իսկ մէկը սովորում էր անգլերէն: Սոքա էլ օգնում էին իրանց ուսուցչին թարգմանելու

¹ Լեօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիզ, 1914, էջ 86 - 87:

² Գ. Ղուկասեանց, Բողոքականութիւն Կովկասու Հայոց մէջ, Թիֆլիս, 1886, էջ 4:

Նոր Կտակարանը գրաբարից աշխարհաբար: Սոքա միտք ունեին եբրայերէն էլ սովորել, որ Ս.Գիրքը բնագրով կարդան», - գրում էին նրանք:¹

Կրոնական նպատակ ունեցող եվրոպացի բողոքականները հայ երիտասարդներին այնպիսի կրթություն էին տալիս, որ, կրոնական լինելով հանդերձ, դաստիարակչական մեծ դեր էր կատարում: «Իսկապէս ժողովրդական դաստիարակութեան գործն էր սկսւում Ղարաբաղում և այս կողմից Շուշու «լէմսին շօլը» (գերմանական դպրոցը) նման էր Թիֆլիսի Ներսիսիան դպրոցին, որի հիմնադիրը դրանից առաջ էր զգացել ժողովրդական կրթութեան ահագին խորհուրդը և բաց էր արել դպրոցը հասարակութեան բոլոր խաւերի առաջ»:²

Չնայած Բազելի բողոքական քարոզիչները Շուշիում հիմնած իրենց տպարանում հրատարակում էին կրոնական-բարոյական բովանդակություն ունեցող թարգմանություններ և ինքնուրույն գրքեր, բայց և այնպես նրանք դառնում են աշխարհաբարի առաջին տարածողները: Բազելի քարոզիչները, որոնք եվրոպական կրթություն ու դաստիարակություն ստացած մարդիկ էին, լավ էին ըմբռնել խոսակցական լեզվի նշանակությունը կրթության և դաստիարակության հարցում: Ինչպես վկայում է Զ. Ղուկասյանցը, «այս խմբի ղեկավարն և հոգին էր Ֆելիցիա Ջարեմբան: Սա ի բնէ Լեհացի էր և ազնուական տնից, կոմսի տիտղոսով, ուսած էր Դորպատու համալսարանում և ստացած փիլիսոփայութեան դոկտորի աստիճան, յետոյ դարձած էր քարտուղար սենատի մեջ... Գիտնական պաշարով Ջարեմբայից յետ չէին մնում նորա ընկերակից ընկերներն ևս, որոնցից մինը՝ Դիտրիխ մինչև անգամ Մոսկվայում Սալլանթեան Միք. վարդապետի մոտ սովորել էր հայոց գրաբար լեզուն»:³ Նրանցից մեկն էլ՝ Զաազը, սովորել էր «Ղարաբաղի հայ գաւառաբարբառը»:

Միսիոներական հրատարակություններ լույս էին տեսնում ինչպես Շուշիում, այնպես էլ Մոսկվայում՝ Լազարյան ճեմարանի տպարանում:

Առաջին հրատարակությունը լույս է տեսնում 1828թ.՝ «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց»: Շուշիում հրատարակվում են նաև հայ քերականների՝ մայրենի լեզվին նվիրված գրքեր, որոնք ներկայացնում են հայերենի ուղղախոսությունը, ուղղագրությունը, քերականությունը: Այսպես, օրինակ՝ Պողոս Ներսիսյանց Ղարաբաղցի վարդապետի «Համառօտ հայկական քերականութիւն» (1829թ., 30էջ) աշխատությունը, Զովսեփ Արցախեցի

¹ Նույն տեղում, էջ 16-17:

² Լեօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիզ, 1914, էջ 91:

³ Զ. Ղուկասեանց, նշված աշխ., էջ 3:

Վարդապետի «Համառոտ բառգիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառն (ի պէտս համբակաց)» (1830թ., 398 էջ) բառարանը, Միքայել Չամչյանի «Քերականութիւն հայկազեան լեզուի» (1833թ., 328 էջ) գիրքը:

Ուշագրավ է, որ թե՛ Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին և թե՛ Հովսեփ Արցախեցին զգում էին, որ դժվար է գրաբարով ուսուցումը և իրենց կազմած գրքերում տալիս էին նաև գրաբար բառերի աշխարհաբար բացատրություններ:

Թե՛ Շուշիում 7-8 տարվա ընթացքում հրատարակած, թե՛ նրանց հետնորդների՝ Լազարյան ճեմարանում տպագրած գրքերը աշխարհաբար էին, ժողովրդին հասկանալի լեզվով: Գ. Սևակը հետաքրքիր է համարում այն փաստը, որ Շուշիի «Աւետարանական ժողովքի տան մէջ» վաճառվող բոլոր գրքերն էլ աշխարհաբար են. «Սեզ հետաքրքրողն այժմ ոչ այդ գրքերի մեջ կրոնական բովանդակությունն է, ոչ էլ այն, որ դրանց հրատարակիչներն ու խմբագիրները օտարազգի միսիոներներ էին: Ամենից ուշագրավն ու մեզ այստեղ հետաքրքրողը այն է, որ այդ գրքերի մեջ արտահայտություն է գտել անցյալ դարի 20-ական թվականների խոսակցական աշխարհաբարը առանց գրաբարյան ավելորդ համեմունքների, որպիսիք հատուկ էին ուղղափառ լուսավորչականների լեզվին: Այս օտարազգիները ժողովրդից սովորեցին կենդանի լեզուն և այդ լեզվով էլ հրատարակեցին իրենց պրոպագանդիստական գրականությունը առանց լեզվաշինարարական այս կամ այն նկրտումի»:¹

Ս. Ղազարյանը նույնպես նշում է, որ «Ժամանակի Արարատյան բարբառի հիման վրա մշակվող լեզվի առանձնահատկությունները դրսևորված են նաև թարգմանական գրականության մեջ: Շուշիում 1832-35 թվականներին լույս են տեսնում աշխարհաբարով գրված մի շարք այնպիսի թարգմանություններ, որոնց լեզուն բավականաչափ մշակված ու հղկված է»:²

Հր. Աճառյանը մի շարք հատվածներ է բերում Շուշիում տպագրված թարգմանություններից՝ այդ տասնամյակների աշխարհաբարը ներկայացնելու համար: Ահա մի օրինակ՝

«Մեղքն խաղ անելոյ բան չէ, Թարգմանութիւն, Շուշի, 1833: Էս ի՞նչ զարմանալի աշխարհք է որ նորա մէջն մենք կենում ենք: Լուսոյ իշխանն և խաւարի իշխանըն, բարի մարդիքն և չար մարդիքըն. Սրբութիւնն և մեղքն՝ եղ ամենին ծաղր անելոյ բան են շինում և ընտրվում: Բայց շատ

¹ Գ. Սևակ, *Նշված աշխ.*, էջ 61:

² Ս. Ղազարյան, *Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երեւան, 1981, էջ 343:*

վախենալի և վնաս տուող յիմարութիւն է՝ էնպէսի բաներով ծաղր անելն, որ շատ ահաւոր և ծանր են...»:¹

1828-1833թթ. Շուշիում տպագրվում է 13 գիրք: 1834թ. Բագելի քարոզչական ընկերությունը Մոսկվայում աշխարհաբարով հրատարակում է իրենց թարգմանած Ավետարանը: Միսիոներական ընկերության Շուշիի տպարանը, գրում է Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Բաղդասար Մետրոպոլիտը, շարունակում գրքեր տպագրել: 1837թ. տպագրում է «Շիլիոնեան կալանաւորը»՝ թարգմանությամբ Մովսես Չոհրապյանի, 1839-ին՝ «Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից դիպելոց յաշխարհին Աղուանից-Եսայի կաթողիկոս Զասան Ջալալեանի: Մինչև Բաղդասար եպիսկոպոսի մահը (1854թ.) լույս են տեսնում նաև «Մաշտոց», «Քերականութիւն համառօտ», «Տետր այբբենական», «Կրօնագիտութիւն» և այլ գրքեր:²

Այսպիսով՝ 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին աշխարհաբարը Շուշիում արդեն հաղորդակցման և գրատպության լեզու էր:

Ашхарабар и Шуши

Офелия Бабаян

Резюме

В армянском языкознании принято становление литературного ашхарабара связывать со временем грапайкара (1850-60гг.). Но в Шуши уже в первых десятилетиях 19-го века ашхарабар был языком коммуникации и книгопечатания. В этом деле определенную роль сыграли Вардапет Овсеп Арцахеци, Вардапет Погос Карабахци, а также базельские миссионеры, которые, имея европейское образование и воспитание, хорошо восприняли важность значения и роли разговорной речи.

Ashkharabar and Shushi

Ofelia Babayan

Summary

In Armenian Linguistics had received the establishment of literary ashkharabar to associate with the grapaykar (1850-60). But in the first decade of XIX century in Shushi ashkharabar was also the language of communication and typography.

In this case the main role had played Vardapet Hovsep Artsakhecy, Vardapet Pogos Karabakhcy and Basel missionaries which having the European education and upbringing except very well the importance and main role of colloquial speech.

¹ Գր. Աճառյան, Գայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Երևան, 1951, էջ 469:

² Ռ. Տեր-Պատպարյան, Շուշի քաղաքը, Երևան, 1993, էջ 87-88: